

Door bloemen tot beschaving

Floralia-tentoonstellingen in Nederland, 1871 - ca. 1900

*John Helsloot**

“Niets wellicht van wat door menschevrienden van den echten stempel in de laatste jaren is beproefd om het leven des volks te veredelen en te veraangenamen tevens, niets wellicht is van de zijde des werkmans en zijn gezin met beteren uitslag bekroond, dan wat de verschillende Floralia-commissiën gedaan hebben”¹.

Inleiding

In een reeks artikelen heeft de Zweedse volkskundige Orvar Löfgren de laatste jaren verslag gedaan van het langlopende onderzoek dat aan de universiteit van Lund wordt verricht naar sociale en culturele processen in Zweden in de negentiende en twintigste eeuw². Centrale thema's in dit onderzoek zijn de groei van de cultus van de huiselijkheid en van de fascinatie voor de natuur bij de stedelijke bourgeoisie. Löfgren meent dat deze gevoelens een reactie waren op het leven en werken in de grote steden³. De cultuur die de stedelijke bourgeoisie zich eigen maakte wilde ze ook overdragen aan de arbeidersklasse. Men ging er daarbij niet van uit dat de arbeiders een eigen, andere cultuur bezaten, maar dat het hen eenvoudig aan cultuur ontbrak. Löfgren meent dat deze burgerlijke hervormers in de jaren tachtig en negentig van de negentiende eeuw enerzijds door onzelfzuchtige motieven werden geleid, anderzijds de arbeiders naar burgerlijke maatstaven trachtten te disciplineren om daardoor het uitbreken van sociale conflicten te voorkomen. “Hier brauchte man moralischen Kitt, um eine Gesellschaft in Auflösung zusammenzuhalten”⁴. Binnen de arbeidersklasse werd op het culturele aanbod c.q. offensief op verschillende wijze gereageerd. Enerzijds konden degenen die zich aan de burgerlijke moraal wilden conformeren zich op grond daarvan afzetten tegen de onderste laag van de arbeidersklasse, anderzijds trachtten arbeiders zich te onttrekken aan deze bevoogding en zochten zij gelegenheden waar zij in eigen kring zichzelf konden blijven⁵.

Als een vroeg voorbeeld van dit beschavingsoffensief wijst Löfgren op de in 1869 in Zweden opgerichte ‘vereniging van vrienden van kleine vogels’. Aan het gedrag van deze vogels, met name de zangvogels, konden deugden als gehechtheid aan een eigen plek, trouw aan één partner en ijver afgelezen worden. De vogels belichaamden de burgerlijke deugden en strekten daardoor tot voorbeeld voor de eigen zedelijkheid. Door voor dit soort vogeltjes te zorgen werd men een beter mens. Het ledenbestand van de vereniging bestond uit hoge ambtenaren en zakenlieden: leden van de bourgeoisie die in hun dagelijks leven juist niet of nauwelijks in contact met dieren kwamen. De vereniging trachtte in het bijzonder op kinderen invloed uit te oefenen⁶.

Als een exponent van dezelfde, door Löfgren geschetste ontwikkeling zou men een verschijnsel kunnen beschouwen dat nauw verwant is aan de Zweedse vereniging van vogelliefhebbers: de sinds 1871 in Nederland gehouden bloemententoonstellingen voor de ‘arbeidende klasse’, de zgn. Floralia-tentoonstellingen. Op deze eind augustus of begin september gehouden tentoonstellingen kon men de bloemen en planten zien die opgekweekt waren van de stekjes die in het voorjaar ter beschikking waren gesteld door speciale Floralia-verenigingen of -commissies. De kwekers van de fraaiste gewassen werden beloond met een prijs. Naar deze tentoonstellingen is in Nederland nog betrekkelijk weinig onderzoek gedaan⁷. In buitenlandse literatuur bestaat er echter een groeiende aandacht voor de houding tegenover en het kweken van bloemen. Tegelijkertijd wordt gewezen op het ontbreken van voldoende voorstudies⁸.

In dit artikel wil ik een globaal beeld geven van de tentoonstellingen die gedurende de laatste drie decennia van de vorige eeuw werden gehouden, een periode die men zou kunnen kenschetsen als de eerste bloeiperiode van de Floralia-tentoonstellingen. Vragen die daarbij aan de orde komen zijn: waar bestonden in deze tijd Floralia-verenigingen of -commissies, welk doel streefde men na, op wie richtte men zich, en hoe verliepen de tentoonstellingen? Bij de beantwoording van deze vragen heb ik gekozen voor een landelijk gezichtspunt en niet voor een vraagstelling waarin het accent valt op het functioneren van Floralia-tentoonstellingen in een plaatselijke gemeenschap. Ik wil hier slechts een kader aanreiken voor eventuele toekomstige locale studies. Ik heb in hoofdzaak drie typen bronnen geraadpleegd: de archieven van Floralia-verenigingen, met name notulenboeken en jaarverslagen, verslagen van de tentoonstellingen in plaatselijke kranten, en mededelingen daarover in twee landelijke weekbladen op het gebied van de tuinbouw, *Sieboldia* en *Sempervirens*.

Geschiedenis

De eerste Floralia-tentoonstelling in Nederland werd in 1871 gehouden in Zwolle. Onder het kopje “De minvermogende heeft ook een hart voor bloe-

men" bracht de Zwolse bloemist R. Wind daarvan verslag uit in *Semper-virens*. Hij liet weten dat het initiatief daartoe van hem was uitgegaan. "In 1871 kwam mij in de gedachte om aan minvermogenden in de onaanzienlijke wijken der stad Zwolle, alwaar de mensch ten eenenmale van de natuur verstoken is, wat bloemen te verschaffen, om zodoende het leven en de bezigheid van deze minbedeelden wat op te wekken"⁹. Een uit vijf leden bestaande commissie deelde gratis bloemzaden uit, haar geschonken door de douairière Backer, organiseerde een tentoonstelling en gaf prijzen aan de beste kwekers. Uit de commissie, die sindsdien jaarlijks een tentoonstelling hield, kwam in 1876 een vereniging voort, die zich eenvoudig *Flora* noemde en het werk van de commissie voortzette. Al ligt de oorsprong van de Floralia-tentoonstellingen, chronologisch gezien, in Zwolle, toch kan men niet zeggen dat zij zich van daaruit over het land verspreid hebben.

Mogelijk zonder dat men van de Zwolse tentoonstellingen op de hoogte was werd in september 1872 in Amsterdam overleg gevoerd tussen afgevaardigden van de *Vereeniging tot veredeling van het volksvermaak* en de *Tuinbouw-Maatschappij Linnaeus* over een in het jaar daarop te organiseren 'tentoonstelling van bloemen gekweekt door den ambachtsman'. Waarschijnlijk heeft de kennis van dergelijke al eerder in het buitenland, met name in Engeland, gehouden tentoonstellingen mede aanleiding gegeven tot dit initiatief¹⁰. Een mede uit leden van beide verenigingen samengestelde commissie bracht eind augustus 1873 voor het eerst een dergelijke tentoonstelling in Amsterdam tot stand. Nadat de commissie zich na afloop van de tentoonstelling had ontbonden, vormde men vrijwel onmiddellijk een vereniging die, op voorstel van ds. M.A. Perk, de naam droeg: *Floralia. Vereeniging tot volksbeschaving door het kweken van planten*¹¹. Deze naam zou de komende jaren overal waar dergelijke verenigingen tot stand kwamen worden overgenomen. Door deze naamgeving en door de met name door Perk met verve onder woorden gebrachte 'ideologie' van de zin van het kweken van bloemen en planten kon Amsterdam zich met enig recht beschouwen als het centrum van waaruit de Floraliaverenigingen zich in Nederland hadden verspreid. Dit proces werd door de Amsterdamse vereniging actief gestimuleerd. Verzoeken om inlichtingen uit een groot aantal plaatsen werden graag beantwoord.

Na Amsterdam werden al snel elders Floralia-tentoonstellingen gehouden, zoals in 1874 in Leiden, in 1875 in Delft, Middelburg en Rotterdam, in 1876 in Arnhem, Den Haag, Leeuwarden en Utrecht, in 1877 in Groningen en in 1879 in Assen. Op hun beurt hielpen de verenigingen in deze steden elkaar bij het opzetten van tentoonstellingen. Ook in kleinere plaatsen ontstonden Floralia-verenigingen of -commissies, zoals in 1876 in bijvoorbeeld Goes en Gorinchem, in 1877 in Aalten, Den Helder, Dordrecht, Vlissingen en Wildervank, in 1878 in Winterswijk, in 1879 in Veendam, in 1880 in Hillegom, in 1881 in Purmerend en Wormerveer, in 1884 in Sneek. Aan het eind van de

jaren zeventig bestonden er waarschijnlijk al zo'n 25 Floralia-verenigingen in het land¹².

In de jaren tachtig kreeg de verspreiding van Floralia over het land een verdere impuls door het besluit in 1879 van de algemene vergadering van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen om een subsidie te verlenen aan kleine departementen die een Floralia-afdeling wilden oprichten¹³. De verzoeken om subsidie en de vermeldingen van de activiteiten van de departementen in de *Volksalmanak*, het *Jaarboek* en het *Jaarboekje* van het Nut uit de jaren tachtig en negentig geven een indruk van de verspreiding van de Floralia-tentoonstellingen over het land. Ze kwamen, in alfabetische volgorde, vanaf de jaren tachtig voor in de volgende departementen: Abbekerk, Alkmaar, Almelo, Axel, Culemborg, Dordrecht, Drachten, Hasselt, Hoogwoud, IJpendam, Joure, Landsmeer, Oldeboorn, Oud-Karspel, Rhenen, Sloterdijk, Tholen, Tiel, Velp, Velzen, Venhuizen, Vlaardingen, Vollenhove, Wageningen, Westzaan, Winkel, Winsum (Fr.), Winterswijk, Workum en IJzendijke; en vanaf de jaren negentig in: Bussum, Edam, Frederiksoord, Haastrecht, Hilversum, Kolhorn, Loppersum, Noord-Beveland, Rauwert, Schermerhorn, Sluis, Vianen, en Werkendam. Als overzicht van het aantal plaatsen in Nederland waar vóór 1900 Floralia-tentoonstellingen werden gehouden is deze opsomming niet volledig. Onafhankelijk van het Nut kwamen zij ook nog tot stand in Apeldoorn, Bergen op Zoom, Eindhoven en 's-Hertogenbosch. Nader onderzoek in plaatselijke archieven en kranten zal dit aantal ongetwijfeld nog doen toenemen.

De Floralia-verenigingen, -afdelingen en -commissies in de verschillende plaatsen waren zich ervan bewust dat ze iets gemeenschappelijks hadden. Niet ten onrechte schreef Perk in 1881: "De *beweging* (mijn cursivering, jh) breidt zich uit over alle provinciën"¹⁴. Ondanks plannen daartoe is het nooit gekomen tot de oprichting van een overkoepelend lichaam voor de verschillende Floralia-verenigingen¹⁵. Men stond echter wel met elkaar in contact en bracht bezoeken aan elkaars tentoonstellingen.

In de verschillende plaatsen hadden de Floralia-instellingen een wisselende levensduur. Sommige van de commissies, die in de jaren zeventig tot stand waren gekomen, zoals die te Leiden, Delft, en Arnhem, bestonden maar enkele jaren en werden al in het begin van de jaren tachtig opgeheven¹⁶; andere bleven werkzaam tot omstreeks de eeuwwisseling, zoals in Amsterdam, Rotterdam en Leeuwarden¹⁷. Ook voor later opgerichte commissies of verenigingen, zoals die in Groningen, Assen, Tholen, Sneek en Goes, fungeren de jaren rond 1900 als een grens aan hun bestaan¹⁸. Dit gegeven was mede aanleiding me in dit artikel te beperken tot de negentiende eeuw. Maar het is, zoals vaak, een kunstmatige scheidslijn. Want in Middelburg, Winterswijk en Aalten werden tot ver in deze eeuw nog Floralia-tentoonstellingen gehouden¹⁹. In het kader van dit artikel was het niet mogelijk om gegevens te achter-

halen over de levensduur van Floralia-verenigingen in de vele andere hierboven genoemde kleine plaatsen. Het is niet onwaarschijnlijk dat zij aan het licht zullen brengen dat de eeuwwisseling in de geschiedenis van de Floralia-tentoonstellingen op het platteland juist niet de betekenis heeft van breuklijn, zoals in (enkele) steden en stadjes. Floralia-verenigingen hebben in ieder geval nog tot aan de jaren zestig in verschillende plaatsen bestaan.

De doelstelling van de Floralia-verenigingen

Wat beoogden de vele commissies en verenigingen die overal in den lande tentoonstellingen organiseerden van bloemen en planten gekweekt door de 'arbeidende stand'? Volgens M.A. Perk stond men voor een gewichtige taak. "Ons is 't ernst, niet waar? met ons streven, heilige ernst. Wij zijn overtuigd aan een schoon doel onze krachten, onzen tijd te wijden"²⁰. Op het eerste gezicht lijkt er weinig aanleiding voor een dergelijke verheven stemming. Het doel van de Floralia-verenigingen was immers, in eerste instantie, nogal prozaïsch. Men beoogde "de liefde voor de bloemen en den lust, om ze te kweken algemeener te maken"²¹. Dat was echter niet het enige. "Meent gij misschien, dat wij de menschen willen leeren, hoe zij bloemen moeten kweken, dat wij de menschen allen bloemisten willen maken? Neen, waarlijk niet", zei de voorzitter van de Groningse Floralia, ds. J. van Gilse²². Veeleer trachtte men "mensen en bloemen tot elkander te brengen en de eersten te leeren de laatsten lief te hebben en de heilzame vruchten van die liefde te plukken"²³. Als die vruchten zag men: "Volksontwikkeling, volksbeschaving, volksveredeling"²⁴. Binnen dit ruime kader legden de verenigingen enkele accenten. Men streefde ernaar het karakter van de 'werkman' te verbeteren, men wilde hem aan zijn huis binden en men poogde hem af te houden van minder juist geachte vormen van vermaak. Deze onderscheiden doeleinden hingen onderling samen. In de genoemde volgorde zal ik ze nader bespreken. Daarna ga ik nog in op het motief van de voorstanders van Floralia waaruit deze doelstellingen voortvloeiden.

De veredeling van het eigen gemoed

"Wie zijn aandacht, wie zijn liefde schenkt aan de eenvoudige plant, die onder zijn oog en door zijne zorg zich ontwikkelt, werkt mede, zonder het te bespeuren, aan de veredeling van het eigen gemoed"²⁵. De ijveraars voor Floralia gingen ervan uit dat het verzorgen van bloemen en planten zou leiden tot het verdwijnen van ongewenste karaktertrekken, met name van de ruwheid, en omgekeerd tot het aanleren van een reeks goede eigenschappen, zoals orde en regelmaat, netheid, zorgvuldigheid, ijver, doorzettingsvermogen, vriendelijkheid en tevredenheid. Die zouden zich niet alleen bij het verzorgen van planten

openbaren, maar ook op andere terreinen van het leven. Hoe nauw het streven naar beschaving en veredeling kon samenhangen met dat naar discipline komt onverhuld naar voren in een uitspraak van de voorzitter van de Amsterdamse Floralia in 1884: "Daarom met lust aan het werk. (...) Laten wij het aan de luije en walgelijke maandagsche straatslijpers toonen, dat Floralia's plant bij ons de liefde tot een volhardenden arbeid heeft opgewekt"²⁶.

Het lag voor de hand dat de Floralia-verenigingen zich ook zouden toeleggen op de bevordering van de liefde voor de natuur²⁷. Deze zou het pad kunnen effenen voor een toename van het esthetisch besef en van de goede smaak. Ook het stimuleren van het gevoel voor schoonheid als zodanig zagen zij als een belangrijke taak. Daarbij beschouwde men het kunnen waarderen van iets moois niet zozeer als een doel op zichzelf, maar veeleer als een voorwaarde voor beschaafd gedrag in het algemeen. Bovendien meende men dat de bevordering van het schone hand in hand zou gaan met die van het goede. In deze visie op de doelstelling ligt waarschijnlijk voor een deel de verklaring van het enthousiasme van verscheidene dominees voor Floralia²⁸.

Huiselijkheid

Al valt dat moeilijk te meten, de belangrijkste van de deugden die Floralia voorstond was misschien wel die van de huiselijkheid. "Gelukkig het woonvertrek, waar de plant kan tieren! daar zetelt ook huiselijk geluk"²⁹. Het thuis kweken van plantjes zag men als een gemeenschappelijke bezigheid³⁰. Die kwam niet alleen het plantje ten goede, maar ook de omgang tussen de gezinsleden onderling en, in het verlengde daarvan, het maatschappelijk leven als geheel. Gezelligheid thuis voorkwam immers het ontstaan van gevoelens van opstandigheid³¹. De aangename sfeer in huis werd verder bevorderd door de versiering die de planten in het interieur aanbrachten³². De verzorging, die de planten vereisten, verhoogde bovendien de bewoonbaarheid van de huizen³³.

Veredeling van het volksvermaak

Het bevorderen van de huiselijkheid hield tevens in dat men de uithuizigheid tegenging. De Floralia-verenigingen keerden zich dan ook tegen het cafébezoek en de deelname aan feestelijkheden als de kermis³⁴. Door daar het thuis kweken van plantjes en het bezoek aan de bloementoonstellingen tegenover te stellen meenden zij bovendien op hun manier een bijdrage te kunnen leveren aan de in deze periode zo noodzakelijk geachte 'veredeling van het volksvermaak'. Op dit gebied waren weliswaar al velerlei verenigingen werkzaam, maar volgens de Floralia-verenigingen schoten zij in bepaalde opzichten tekort. De feesten en culturele evenementen die deze verenigingen organiseerden brachten onvermijdelijk met zich mede dat men het huis uit moest om daaraan

deel te kunnen nemen. Ze verstoorden de gezinsband, want ze werden in de praktijk hoofdzakelijk bezocht door mannen en niet door vrouwen en kinderen. En ze sloten niet aan bij de belevingswereld van de groeperingen waarop men zich richtte³⁵. Toch werden, zoals hieronder nog ter sprake zal komen, door Floralia in onder andere Amsterdam en Rotterdam naast de tentoonstellingen kinderfeesten georganiseerd, terwijl nagenoeg overal een muziekkuitvoering een vast onderdeel van de Floralia-tentoonstellingen vormde. Men karakteriseerde de tentoonstellingen ook wel als 'bloemenfeesten', 'Floraliafeesten' of 'volksfeesten'. Het waren naar het oordeel van organisatoren "stille en weinig luidruchtige feesten"³⁶.

Een achterliggend motief

Behalve om de hierboven besproken doelstellingen te verwezenlijken werden de ijverars voor Floralia gedreven door nog een ander, minder vaak uitgesproken motief. Ds. M.A. Perk verwoordde dat niet in zijn vele toespraken of publikaties, maar in een geschrift uit 1878 getiteld *Les délasséments et divertissements populaires dans les Pays Bas*, dat hij op verzoek van de gezant Target opstelde voor de Franse president Mac-Mahon³⁷. Men wilde het uiteenvalen van de maatschappij voorkomen en het socialisme de wind uit de zeilen nemen door de arbeiders te wijzen op hun werkelijke behoeften, namelijk aan ontspanning en ontwikkeling³⁸. In zijn toespraak bij de opening van de tentoonstelling stelde burgemeester Pels Rijcken van Arnhem de doelstelling van de Floralia-verenigingen tegenover "de valsche pogingen om den arbeidenden stand te ontwikkelen"³⁹ en de commissaris van de koning in Friesland, mr. J.E. baron van Panhuijs, herinnerde in zijn toespraak bij de opening van de tentoonstelling in Leeuwarden aan een "les van vroegeren tijd: 'Kweekt bij uwe kinderen den zin aan voor bloemen en in het algemeen voor den tuinbouw en ze zullen dan nooit gevaarlijk worden voor den staat, maar wèl bezielde worden met den lust, om het geluk van het vaderland te bevorderen'"⁴⁰. Vanzelfsprekend deden deze opvattingen ook opgeld in de roerige jaren tachtig⁴¹.

De doelgroep van Floralia

Zoals in het bovenstaande al naar voren is gekomen richtten de Floralia-instellingen zich in het algemeen niet op de bevolking als geheel, maar op "een bepaalde stand"⁴². Die werd, in toespraken of in advertenties, aangeduid met een aantal verwante begrippen, zoals 'arbeidende stand', 'werkende stand', 'handwerksstand', 'mindere stand', 'het volk'. In plaats van 'stand' gebruikte men hier ook, en zonder merkbaar verschil in betekenis, de term 'klasse'⁴³. Minder vaak hanteerde men het begrip 'kleine burgerij'. Dat deze termen gro-

tendeels onderling verwisselbaar waren blijkt uit de gevallen waarin zij naast elkaar voorkomen⁴⁴.

Omdat men immers de huiselijkheid en het gezinsleven wilde bevorderen trachtte men niet alleen de volwassen mannen, maar ook hun echtgenotes en de kinderen te bereiken. Vooral in Rotterdam maar ook elders gaven de verenigingen zich moeite de schoolkinderen voor Floralia te winnen. Voor kwekers van beroep, bloemisten, waren de tentoonstellingen in beginsel niet opgezet. “'t Moet een expositie zijn voor den werkman, door den werkman”⁴⁵.

Ondanks deze vrij duidelijke afbakening van de doelgroep kwam het ook wel voor dat men die ruimer zag. In Groningen had Ds. Van Gilse “het vaste vertrouwen, dat ook Floralia bevorderlijk kan zijn aan de veredeling en beschaving van onze gegoede burgerij”⁴⁶. Dat betekende echter niet dat deze groepering werkelijk uitgenodigd werd om als inzenders aan de Floralia-tentoonstellingen deel te nemen. In Rotterdam werden zij nadrukkelijk geweigerd, evenals in Groningen⁴⁷. Daarbij bleef het een probleem dat het niet altijd gemakkelijk was om iemands sociale status vast te stellen⁴⁸. Samenvattend kan men zeggen dat de ijverars voor Floralia zich, vanuit hun maatschappijbeeld, richtten op de derde en vierde stand, dat wil zeggen op ambachtslieden, kleine winkeliers en arbeiders⁴⁹.

De werkwijze van Floralia

Hoe werden de Floralia-tentoonstellingen voorbereid en opgezet? Om deze te doen slagen was het allereerst nodig dat de plaatselijke bevolking bekend werd gemaakt met het bestaan en het streven van Floralia. Onder de ‘arbeidende klasse’ werden volksblaadjes of strooibiljetten verspreid, aan de fabriekspoorten en op de scholen. Men liet grote aanplakbiljetten aanbrengen. En in de plaatselijke kranten en in de door degenen die men wilde bereiken waarschijnlijk meer gelezen advertentieblaadjes werden advertenties en wervende stukken geplaatst.

In het voorjaar, meestal in februari, kon men bij de verenigingen of commissies stekjes aanvragen en in mei, een enkele maal begin juni, kon men die afhalen. De stekjes werden ter beschikking gesteld tegen een prijs van doorgaans vijf cent per stuk. De verenigingen meenden dat dat in het belang van de aanvragers zelf was⁵⁰. Deze prijs lag overigens onder de prijs die de verenigingen aan de bloemisten moesten betalen. Dit verklaart waarom er van de zijde van de aanvragers zelden klachten kwamen over de prijs van de plantjes⁵¹. Wegens het financiële nadeel dat de verenigingen bij de uitgifte leden, was het begrijpelijk dat zij een zekere grens aan het aantal aan één persoon uit te reiken plantjes stelden. Boven de tien kwam dit getal nergens.

In de loop der jaren hebben de Floralia-verenigingen de inschrijvers de gelegenheid geboden om een keuze te maken uit een veelheid van soorten bloe-

men en planten. Gemeenschappelijk hadden deze dat ze gemakkelijk te kweken waren. Dat men de smaak van de aanvragers probeerde te verbeteren door bepaalde, hun mogelijk onbekende, soorten planten aan te bieden blijkt niet of nauwelijks. Een vroege opmerking van Coronel, waarin hij zich in afkeurende zin uitlaat over de “kleurenzin” bij de “mindere standen”, ook te zien aan de bloemen in hun bezit, vond geen weerklank in zijn latere uitspraken over het doel van Floralia en elders evenmin⁵². De afwisseling in de uitgereikte soorten kwam voort uit de behoefte de tentoonstellingen minder een herhaling van elkaar te doen zijn of was een gevolg van beslissingen van de bloemist. Ondanks deze variatie keert in de lijsten van uitgegeven planten een beperkt aantal soorten steeds terug zoals de begonia, geranium, fuchsia, coleus, maandroos, en heliotroop. Ontegengesteld trachtten de Floralia's door deze keuze aansluiting te vinden bij de voorkeur van hun doelgroep⁵³. Bovendien bepaalde men zich bij deze planten waarschijnlijk tot bekende variëteiten⁵⁴.

Nadat de stekjes waren uitgegeven moesten de aanvragers ze zien op te kweken tot planten en bloemen die ingezonden konden worden op de tentoonstelling enkele maanden later. Dit was een enigszins spannende periode. Mocht er al van de kant van de ‘arbeidende klasse’ enige twijfel bestaan ten aanzien van de goede bedoelingen van Floralia-verenigingen⁵⁵, vast staat dat deze op hun beurt er niet bij voorbaat van overtuigd waren dat de aanvragers zich aan de spelregels zouden houden. Wanneer men andere dan de door Floralia afgegeven planten inzonderde of de planten door anderen, bij voorbeeld een bloemist liet opkweken, ging men niet alleen in tegen de doelstelling van Floralia, maar dong men ook op oneerlijke wijze mee naar de uitgelofde prijzen.

Een van de middelen die men gebruikte om dit tegen te gaan was het afleggen van een niet tevoren aangekondigd huisbezoek. Volgens Coronel werd over het huisbezoek verschillend gedacht. Er vóór zou pleiten “dat het den band tusschen de commissie en de kweekers nauwer toehaalt (...) dat het de leden de gelegenheid verschaft, zich nader bekend te maken met de eigenlijke strekking van den werkkring der commissie”. Daar stond tegenover “dat zulk een patronaat door den kweeker niet gewenscht wordt en velen zal afschrikken op die voorwaarde in te schrijven”⁵⁶. Hoe de kweekers over het huisbezoek dachten is niet bekend. In de praktijk bleef het aantal huisbezoeken waarschijnlijk beperkt. Men kon slechts een fractie bezoeken van degenen die planten afgenomen hadden, en daarnaast was er bij de bestuursleden van de Floralia-verenigingen zelf mogelijk niet al te veel animo om van deze controle-mogelijkheid gebruik te maken⁵⁷. Misstanden trof men bij de bezoeken niet of nauwelijks aan⁵⁸. Geruchten over knoeierijen deden wel de ronde⁵⁹, maar bleken meestal niet op waarheid te berusten. Dat nam niet weg dat op de tentoonstellingen toch nogal eens planten werden ingezonden die wel op oneigenlijke

wijze waren gekweekt⁶⁰. Een afdoend middel tegen bedrog heeft men niet kunnen vinden, "misschien wel uit gebrek aan vindingrijk vernuft"⁶¹.

De belangstelling voor Floralia bij de doelgroep

Hoe reageerde de doelgroep, de "arbeidende klasse", op de oproep van de Floralia-commissies om planten te gaan kweken en daardoor in beschaving toe te nemen, of, op een ander niveau beschouwd, om te proberen een prijs te winnen op de tentoonstelling? Een antwoord op deze vragen bieden de hierop betrekking hebbende cijfers, telkens vermeld in jaarverslagen en kranteberichten. Bezieet men deze cijfers over een reeks van jaren, dan kan men vaststellen dat gemiddeld tussen de 1000 en 1500 kwekers zich jaarlijks aanmeldden in Amsterdam, Rotterdam en Leeuwarden, tussen de 300 en 500 in Arnhem, Assen, Groningen, Den Haag, Leiden, Middelburg en Utrecht, ongeveer 200 in Delft, Goes, Sneek en Winterswijk en omstreeks 100 in Aalten, Tholen en Zwolle. In de aantallen planten die zij gemiddeld aanvroegen kan een min of meer overeenkomstige verdeling over de steden gemaakt worden⁶².

Het aantal aanvragers was uiteraard niet ieder jaar hetzelfde. In Leiden en Groningen deed zich een golfbeweging voor, met een piek in resp. het midden van de jaren zeventig en tachtig, en in Middelburg een dubbele golfbeweging, met hoogtepunten in het begin van de jaren tachtig en negentig. In Amsterdam, Rotterdam en Sneek was de belangstelling zeer groot in de beginjaren, maar stabiliseerde zich in de jaren daarna op een lager aantal inschrijvers. Hetzelfde betrekkelijk stabiele patroon vertonen ook de cijfers voor Arnhem, Assen, Delft, Goes, Leeuwarden en Tholen. Dat Floralia succes had bij een enigszins vaste kern onder de inzenders werd ook in de tijd zelf al vastgesteld⁶³.

Uit de bronnen blijkt niet dat de Floralia-verenigingen ontevreden waren over de aantallen kwekers die zij aantrokken, die toch een betrekkelijk gering deel van de stedelijke bevolkingen vormden. Een ander verschijnsel stoorde hen meer. Er bestonden soms aanzienlijk verschillen tussen de aantallen aangevraagde en afgehaalde en wederom tussen de aantallen afgehaalde en ingeleverde planten. In Amsterdam achtte de Floralia-vereniging dit al in 1878, toen minder dan de helft van de afgegeven planten werd ingeleverd, "voorze-ker een bedroevend verschijnsel, en hoewel wij met eenigen grond de redenen daarvoor mogen bevroeden, blijft het niettemin een waarheid, dat de pogingen door ons in het werk gesteld, om het kweken van planten onder de Volksklasse te bevorderen, door velen, op zijn zachtst uitgedrukt, niet worden gewaardeerd en alzoo het doel dat wij ons voorstellen op schromelijke wijze wordt tegengewerkt"⁶⁴. Van de mogelijkheid dat de stekken alleen om hun lage prijs werden gekocht was men zich eveneens bewust. Maar men sloot niet uit dat de kwekers te goeder trouw waren. Zij zouden bang zijn dat zij de ver-

keerde planten zouden terugkrijgen of dat de planten, toen de tentoonstellingen nog in de open lucht werden gehouden, zouden lijden onder regen of wind. Bij navraag kreeg men verder ten antwoord: "Och Mijnheer, we vonden ze niet zoo mooi om ze allen op de tentoonstelling te brengen"⁶⁵. Door slechte weersomstandigheden was het eveneens mogelijk dat de planten mislukt waren. Men moest er in berusten dat men de ware reden waarom de inzenders op de tentoonstelling achterwege bleven niet kon doorgronden. "Het moet inderdaad een samenloop van allerlei ongunstige en ongelukkige omstandigheden geweest zijn"⁶⁶.

De tentoonstelling

Voor iedere Floralia-vereniging bestond het hoogtepunt van het jaar uit de één tot drie dagen durende tentoonstelling van de door de aanvragers opgekweekte bloemen en planten. Deze werd steeds gehouden tussen half augustus en begin september, betrekkelijk laat in het seizoen⁶⁷. Omdat degenen die werkten – de doelgroep van Floralia – op zondag vrij hadden, viel dikwijls één van de tentoonstellingsdagen ook op een zondag.

De opening van de tentoonstelling lieten de Floralia-verenigingen niet onopgemerkt voorbijgaan. In sommige plaatsen vonden zij, althans gedurende de eerste jaren dat de tentoonstellingen gehouden werden, de burgemeester bereid die handeling te verrichten. Elders woonde de burgemeester de opening bij, evenals enkele wethouders, de gemeentesecretaris, leden van de gemeenteraad, een enkele maal de commissaris van de koning, en verder donateurs van Floralia en 'dames en heeren genoodigden'. De aanwezigheid van deze publieke figuren onderstreepte het belang dat in de maatschappelijke bovenlaag aan Floralia werd gehecht. De inzenders hadden uiteraard eveneens toegang tot de openingsplechtigheid. Slechts sporadisch komt in de bronnen tot uitdrukking dat dit samenzijn van mensen van verschillende komaf misschien niet altijd gemakkelijk was⁶⁸. Door de afnemende belangstelling vanuit de bovenlaag – zie hierna – zou zich dit probleem steeds minder voordoen.

Wat stond de bezoekers na de opening te wachten? Geen gewone bloemententoonstelling waar het publiek nieuwe of exotische gewassen kon zien, want dat was immers niet de opzet van Floralia. "Men moet laten zien wat de werkman voortbracht. Die een expositie in den gewonen zin verlangt, ga daar niet heen"⁶⁹. Er waren, weliswaar in grote aantallen, eenvoudige, bekende bloemen en planten te zien en van een beperkt aantal soorten. De organisatoren gingen er van uit dat dit voor degenen op wie zij zich richtten geen bezwaar was. "Die tentoonstelling, hoe neederig en bescheiden ook, wordt door de deelnemers met niet minder verlangen tegemoet gezien en niet minder hoopvol verbeid dan de schitterende internationale exposities, die uit alle landen der beschaafde wereld zoovele belangstellenden doen samenstromen"⁷⁰.

Want bij Floralia “kan men de vruchten zijner zorgen en moeite tentoonstellen om door anderen te worden gezien en bewonderd”⁷¹.

Deze in vergelijking met andere bloemententoonstellingen dus verschillende doelstelling weerhield de Floralia-verenigingen en -commissies er niet van om van de exposities een aardig geheel te maken. De aanbeveling in Sieboldia – “Mooie rangschikking op bedden enz., behoort hier niet”⁷² – werd zeker niet overal nagevolgd. De bloempotten stonden op lange tafels of in perken op de grond. De ruimtes waren versierd met allerlei attributen als vlaggen, guirlandes, wapenborden, spreuken zoals “Geen strijd, geen kroon”⁷³, een fontein of een aquarium, beelden van Flora en Ceres, lente en herfst, bustes van koning Willem III en van koningin Sophie. Bij planten die bekroond waren, was aangegeven welke prijs zij hadden gekregen. Verslaggevers benadrukten regelmatig dat de tentoonstellingszaal als in een tuin was herschapen. Om de aantrekkelijkheid van de tentoonstellingen voor het publiek te verhogen vroegen de verenigingen ook om de inzendingen van planten ‘ter opluistering’, dat wil zeggen van planten die konden mededingen naar andere dan de voor de gewone inzenders uitgelofde prijzen. Van leden van de Floralia-verenigingen, van liefhebbers en van bloemisten verkreeg men die inderdaad⁷⁴. Maar in ieder geval in Den Haag, Dordrecht en Sneek zonden ook “werklieden” op deze voorwaarde planten in⁷⁵. Naast de planten, opgekweekt van de in het jaar zelf uitgegeven stekjes, bestond doorgaans voor de aanvragers ook de mogelijkheid om planten die zij al bezaten of in voorafgaande jaren hadden verzorgd op de tentoonstellingen in te brengen. Ook deze planten zullen het aanzien van de tentoonstellingen verlevendigd hebben.

Behalve voor de inzenders, de leden en de donateurs van de Floralia-verenigingen waren de tentoonstellingen ook voor het publiek tegen betaling toegankelijk. Gedurende de eerste jaren trokken zij in bijvoorbeeld Middelburg en Rotterdam meer dan duizend belangstellenden, in Delft, Den Haag en Leeuwarden zelfs meer dan drieduizend. Elders, en later ook in genoemde plaatsen, kwam het aantal bezoekers meestal niet boven de vijfhonderd uit. Al in 1877 was het Coronel opgevallen dat de grote steden zich bepaald niet konden beroemen op de meeste bezoekers⁷⁶. In de loop der jaren daalde het aantal betalende bezoekers bijna overal gestaag. In Middelburg verbaasde de organiserende vereniging zich daarover in 1891 niet: “de belangstelling is niet zoo groot als in het begin en geen wonder, wanneer men bedenkt, dat het uit den aard der zaak, ieder jaar bijna hetzelfde is”⁷⁷.

De prijsuitreiking

Voor de inzenders was ongetwijfeld niet de opening maar de prijsuitreiking het belangrijkste moment van de tentoonstelling. De ingezonden planten waren tevoren door een jury beoordeeld op “netheid” en op het aantal ingelever-

de planten in verhouding tot het aantal aangevraagde. Verder keek men naar “eenen gezonde, krachtige plant. Niet een groote of lange, maar de kloeke plant heeft de voorkeur”⁷⁸. Voorafgaand aan de prijsuitreiking hield een feestredenaar, de voorzitter van Floralia of een bekende plaatselijke persoonlijkheid, een toespraak, waarin het doel en het belang van Floralia werden uiteengezet⁷⁹. De sprekers relativeerden tevens de betekenis van de prijzen. Ze wazen er op dat deze niet als een beloning voor het opkweken beschouwd dienen te worden. “Die belooning hebt gij in de zelfvoldoening, die de ontwikkeling van het jonge plantje schenkt. Maar de u toegewezen prijs, hij worde u een herinnering en een aanmoediging”⁸⁰. In Leiden toonde H. Witte zich ervan bewust dat de prijzen voor de inzenders waarschijnlijk een andere waarde hadden⁸¹.

Vervolgens werden de prijzen door de spreker, door de voorzitter van Floralia of, wat vaak het geval was, door de burgemeester aan de winnaars overhandigd. Waarschijnlijk werd op dit moment de spanning die er mogelijk tussen bestuur en inzenders bestond gebroken en was er zelfs plaats voor een zekere hartelijkheid en ongedwongenheid⁸². Men was als het ware even ‘onder elkaar’. Dat men zich dit samenzijn ook weer niet te idyllisch moet voorstellen blijkt bijvoorbeeld uit de toespraak van de secretaris van de Middelburgse vereniging bij de prijsuitreiking. Nadat hij gewezen had op de “vele verscheidenheid in de natuur, ook in soort, groei en bloei der gekweekte bloemen zichtbaar” riep hij de aanwezigen op “niet naar gelijkheid van alles en allen te haken, een droombeeld waardoor velen tegenwoordig zich en de hunnen ongelukkig maken”⁸³.

Na afloop sprak een van de bekroonden het bestuur van Floralia soms toe om het te bedanken voor de prijzen en voor het bestaan van Floralia in het algemeen⁸⁴. Deze dankbetuigingen, hoezeer ook op maat gesneden van het verwachtingspatroon van de organisatoren⁸⁵, bieden de weinige gelegenheden om iets te achterhalen van de houding van de doelgroep tegenover Floralia⁸⁶.

Er werden drie soorten prijzen gegeven: geld, voorwerpen en/of een getuigschrift. De geldprijzen bestonden uit bedragen van ten hoogste tien gulden en van ten minste een kwartje. De prijzen in voorwerpen bestonden steeds uit objecten “ten gebruike van het huisgezin of ter versiering van het woonvertrek”⁸⁷. Ook hiermee was het mogelijk een van de doelstellingen van Floralia, de bevordering van de huiselijkheid, te ondersteunen. Het kwam wel voor dat voorwerpen werden gegeven die van nut konden zijn bij het verzorgen van bloemen of planten, maar deze prijzen vormden zeker niet de hoofdmoot. Amsterdam gaf het voorbeeld, later in enkele andere plaatsen nagevolgd, om de geldprijzen in de vorm van een spaarbankboekje te geven. Medailles werden alleen in Delft ieder jaar als ‘eere-prijzen’ uitgereikt, elders slechts incidenteel. Om “tegemoot te komen aan de dikwijls vernomen klacht, dat

altijd dezelfde personen de prijzen behaalden”⁸⁸, zoals hierboven al ter sprake kwam, werd in enkele plaatsen de wedstrijd na enige tijd gesplitst in twee klassen: voor degenen die nog nooit en die in de onmiddellijk voorafgaande jaren al wel eens een prijs hadden gewonnen. De prijzen werden bekostigd uit de financiële middelen van de verenigingen, in enkele plaatsen daartoe versterkt met een subsidie van de gemeente. Bovendien deden de verenigingen meestal een beroep op welgestelde inwoners om prijzen te geven.

Concerten en feesten

Wanneer de tentoonstelling opengesteld was zorgde een orkest meestal gedurende enige tijd voor achtergrondmuziek. Ook werden op de tentoonstellingsdagen dikwijls nog verschillende concerten gegeven⁸⁹. Daarbij werden gelegenhedencomposities uitgevoerd als de *Floralia-wals* en het lied *De bloemen van Floralia*⁹⁰. Soms maakte de vertoning van “dissolving views”, een goochelvoorstelling of de opvoering van een toneelstukje⁹¹ deel uit van het feestprogramma. Een bal of het afsteken van vuurwerk, vormde meestal de feestelijke afsluiting van de Floralia-tentoonstellingen.

Gelet alleen al op de aantallen bezoekers, in Leeuwarden bijvoorbeeld viertot achtduizend en in Middelburg ongeveer vijftienhonderd, genoten deze feesten van Floralia, niet alleen bij de deelnemers aan de tentoonstelling maar ook bij het betalend publiek, een grote populariteit. Misschien nog meer dan op de tentoonstelling zelf benaderden zij, althans in de beleving van de bovenlaag, het ideaal van een enigszins ontspannen omgang tussen de standen⁹². De volgende anecdote, opgenomen in het jaarverslag van de Floralia in Amsterdam, illustreert treffend hoe deze de verhouding tussen de standen op een gelegenheid als deze zag. “‘Ja mijnheer, ziet u, zeide een stoere ambachtsman met een klein meisje op den arm, we hebben van avond zoo’n pret dat ik dacht. – och ik bedoel of u niet eens op wilt steken; ik heb ze expres voor u gehaald’! De inzender was zoo verheugd en blijmoedig gestemd (...) dat hij even zijn familie had verlaten om die Mijnheer ook ’n plezier te doen”⁹³.

Een bijzonderheid van de Amsterdamse en Rotterdamse Floralia waren de feesten voor de kinderen van de inzenders. “Om de ouders te winnen, meende men met de kinderen te moeten beginnen en door dezen op genen te werken”⁹⁴. Bovendien vond de Rotterdamse vereniging “zulk een kinderfeest een uitstekend middel, de verschillende standen der maatschappij met elkander in aanraking te brengen en op de minder beschaafden een’ heilzamen invloed uit te oefenen”⁹⁵. In Amsterdam konden de kinderen deelnemen aan allerlei wedstrijden, zoals mastklimmen, boegsprietlopen, zaklopen, balwerpen, touwspringen, ringsteken en dergelijke, in Rotterdam bood de vereniging enkele jaren het optreden van een goochelaar aan. De kinderen kwamen echter in zo groten getale op de feesten af – in 1874 namen ongeveer tweeduizend kinde-

ren deel aan de feesten die tegen de tienduizend bezoekers trokken – dat men in Amsterdam al na drie jaar gedwongen was daarmee te stoppen. In Rotterdam, waar Floralia in hoofdzaak steunde op de kinderen, beschouwde de vereniging het kinderfeest als “het brandpunt der geheele tentoonstelling”⁹⁶ en hield men ze, met onderbrekingen, gedurende het hele bestaan van de vereniging in stand.

De belangstelling voor Floralia bij de ‘gegoede klasse’

De Floralia-tentoonstellingen werden georganiseerd door daarvoor opgerichte verenigingen of door commissies van bestaande verenigingen zoals bijvoorbeeld de Maatschappij tot Nut van ’t Algemeen. In kringen aangeduid als de ‘beschaafde’ of de ‘gegoede’ stand zochten zij de morele en financiële steun voor hun streven⁹⁷. Vonden de verenigingen gehoor voor hun streven bij de ‘gegoede klasse’?

In Leiden meende de krant in 1874 “de ingenomenheid van het merendeel onzer medeburgers” met Floralia te kunnen vaststellen⁹⁸. Een aanwijzing daarvoor bieden de aantallen leden en donateurs die de verenigingen aantrokken. Uit de gegevens die daarover bekend zijn blijkt dat de Floralia-verenigingen in de loop der jaren in Aalten, Arnhem, Assen, Groningen en Sneek tussen de 200 en 100 leden telden, in grote steden als Amsterdam en Rotterdam, maar ook in Zwolle, tussen de 500 en 200 en in een kleine plaats als Tholen nooit meer dan veertig. In de meeste plaatsen kon men al lid worden voor één of twee gulden en donateur voor een hoger bedrag. Alleen lokaal onderzoek kan uitwijzen hoe groot het ‘gewicht’ van Floralia was in het plaatselijke verenigingsleven.

Ook kan men kijken naar de belangstelling van de bovenlaag voor de tentoonstellingen zelf. In sommige beschrijvingen wordt de indruk gewekt dat op de tentoonstellingen het ideaal van een sociale integratie inderdaad werd bereikt⁹⁹. Elders wordt er daarentegen op gewezen hoe moeilijk het was, of werd, om de donateurs van de Floralia-verenigingen de tentoonstelling te laten bezoeken¹⁰⁰. Men wenste blijkbaar, buiten de context van opening of prijsuitreiking, zich niet met het ‘volk’ in één ruimte te bevinden. Verschillen in de entreprijs op de verschillende tentoonstellingsdagen moesten dit probleem waarschijnlijk doen afnemen. Op zondag bedroeg deze in vrijwel alle plaatsen in de onderzochte periode 10 cent¹⁰¹, op de daaropvolgende of daaraan voorafgaande dagen 25 cent. Om er voor te zorgen dat “het netter publiek niet worde afgeschrikt” konden in Rotterdam de leden en donateurs “met hunne dames” de tentoonstelling gedurende enkele uren zelfs gescheiden van de inzenders en het overige publiek bezichtigen; van deze gelegenheid werd echter “slechts een zeer matig gebruik gemaakt”¹⁰².

Nadat hierboven al werd gewezen op de in het algemeen niet toenemende belangstelling van degenen op wie Floralia zich in eerste instantie richtte, de 'arbeidende klasse' en de steeds geringer wordende animo bij de leden en het overige publiek om de tentoonstellingen te bezoeken, verbaast het niet dat het ledental van de verenigingen in de onderzochte periode doorgaans een neergaande lijn vertoont. Dramatisch was het verschil alleen in Amsterdam en Rotterdam, waar het aantal tussen het begin en het eind van de jaren negentig bijna gehalveerd werd. Elders was de daling geleidelijk.

Dit betekende niet dat de besturen deze ontwikkeling niet bedreigend vonden voor het voortbestaan van de verenigingen. In Amsterdam had men zelfs van het begin af aan het gevoel tegengewerkt te worden. Al in 1878 sprak men daar over "de onverschilligheid of afkeuring van hen, van wie zij iets anders en beters, ten minste waardeering hunner belangelooze bemoeiingen hadden verwacht"¹⁰³. In Groningen mislukte in hetzelfde jaar de oprichting van een Floralia-vereniging om dezelfde reden¹⁰⁴. Het ontbreken van voldoende steun en belangstelling blijkt ook uit het gegeven dat in Assen en in Rotterdam in resp. 1885 en 1890 geen enkel gewoon lid verscheen op de algemene vergadering van de vereniging, en in Sneek in 1898 slechts één van de 141 leden¹⁰⁵. Terecht stelde de voorzitter van de Rotterdamse Floralia in 1888 vast "dat vele zusterverenigingen onder gelijke onverschilligheid lijden" als in deze plaats¹⁰⁶. De jaren negentig gaven evenmin een groei van de ledentalen te zien.

Samenvatting

Door het organiseren van Floralia-tentoonstellingen trachtten groeperingen binnen de maatschappelijke bovenlaag in verschillende plaatsen in Nederland de 'arbeidende klasse', dat wil zeggen de kleine burgerij en de arbeiders, enkele deugden bij te brengen, met name die van de huiselijkheid. Dat deden zij niet zozeer, zoals bij een beschavingsoffensief meestal gebruikelijk, door te trachten bepaalde gewoonten te ontmoedigen, of door een nieuwe gedragsvorm te introduceren, maar door een al bij de doelgroep in zwang zijnd gebruik, het kweken van bloemen, te bevorderen. De culturele 'techniek' was echter dezelfde. Ook het bloemenkweken werd "geladen met een symbolische, ja een ideologische waarde die (het) in de geloofs- en belevingswereld van het 'volk' niet (bezat)"¹⁰⁷.

Beziet men de Floralia-tentoonstellingen van de laatste drie decennia van de negentiende eeuw, dan dringt zich de conclusie op dat zij – globaal gezien – hun bloeitijd hadden in de jaren zeventig en de eerste helft van de jaren tachtig. In de jaren daarna neemt de belangstelling af, zowel bij het publiek op de tentoonstellingen als bij de leden van de Floralia-verenigingen en -commissies. De voorzitter van de Amsterdamse Floralia, P.H. Testas, noemde al in

1883 de Floralia-tentoonstelling “een nauwelijks opgemerkt streven van eenige honderden gezinnen”¹⁰⁸. Na de afname van het enthousiasme van de eerste jaren bleef de deelname van de doelgroep, de arbeidende klasse, betrekkelijk constant; dat wil zeggen deze nam niet noemenswaardig toe. In 1900 werd dan ook vastgesteld “dat de verschillende Floralia-vereeningen die er bestaan, op enkele uitzonderingen na, een kwijnend bestaan leiden, als men het geen successievelijke achteruitgang noemen wil. Verder dat er geen nieuwe afdelingen (...) bijkomen maar oude telkens afvallen”¹⁰⁹.

Conclusie

De hier gepresenteerde gegevens over de Floralia-tentoonstellingen maken het aannemelijk dat het model van Löfgren goede diensten kan doen bij de interpretatie van sociaal-culturele ontwikkelingen in Nederland tijdens de laatste drie decennia van de negentiende eeuw. In de oriëntatie op de natuur, in dit geval op bloemen en planten, zou men een defensieve reactie kunnen zien op economische en maatschappelijke veranderingen die begonnen waren in de jaren vijftig en zestig¹¹⁰. Bij bepaalde groeperingen moet het besef zijn gegroeid dat deze veranderingen geen vooruitgang betekenden, maar een bedreiging vormden voor door hen belangrijk geachte waarden, zoals tevredenheid, huiselijkheid en sociale harmonie¹¹¹. Om dit proces te keren ontstond een tegenbeweging, waarbij men gebruik maakte van culturele vormen en beelden, die beter lijken te passen bij een landelijke samenleving en een periode uit het verleden, dan bij een beginnende moderne maatschappij¹¹². Waarschijnlijk maakte de Floralia-beweging deel uit van een bredere culturele stroom, waartoe bijvoorbeeld ook de georganiseerde dierenbescherming gerekend zou kunnen worden, die in Nederland in de jaren zestig van de grond kwam. C.A. Davids heeft laten zien dat de voorstanders van de bescherming van dieren juist niet voortkwamen uit de nijverheid en industrie, maar uit de dienstensector, de vrije beroepen en de ambtenarij¹¹³. Mijn indruk is dat de voorstanders van Floralia overwegend in dezelfde kringen te zoeken zijn. Hetzelfde verschijnsel doet zich voor bij de sinds 1873 in Denemarken opgerichte huisvlijtverenigingen, die in verschillende opzichten een overeenkomst vertonen met de Floraliaverenigingen¹¹⁴.

Bij groeperingen binnen de kleine burgerij en de bovenlaag van de arbeidersklasse, stuitte het streven van Floralia aanvankelijk niet op verzet. Ook in deze kringen werd negatief gereageerd op veranderingen in de arbeidsverhoudingen en benadrukte men de eigenwaarde en het fatsoen. Waarschijnlijk bestond er bij deze groeperingen ook geen twijfel aan de waarde van de door Floralia voorgestane huiselijkheid¹¹⁵ en deden zij op grond daarvan graag mee aan de tentoonstellingen¹¹⁶. In de loop van de jaren tachtig zal in toenemende mate weerzin zijn ontstaan tegen de culturele bevoogding van boven-

af¹⁷. Door de toenemende welvaart waren de lager geplaatste groeperingen nog meer dan voorheen in staat om zich los daarvan bloemen aan te schaffen. In 1899 stelde men in Sneek vast “dat er zoo vele kweekers zijn buiten Floralia om”¹⁸. Terecht concludeert Franssen naar aanleiding van de neergang van Floralia in Den Bosch: “Uitdrukking van een wat achterhaalde mentaliteit leek zij weinig meer aan te slaan bij een zich meer bewust wordende arbeidende klasse”¹⁹. Denkbaar is dat zich bij de degenen die deel bleven nemen aan de Floralia-tentoonstellingen een verschuiving heeft voorgedaan van de bovenlaag naar de onderlaag van de arbeidersklasse. Voor kinderen moet het goedkoop of gratis verkrijgen van planten zijn aantrekkingskracht hebben behouden. In de twintigste eeuw heeft Floralia zich waarschijnlijk uitsluitend onder kinderen staande kunnen houden, onder leiding van de scholen²⁰. Deze interessante verschuiving, die verder onderzoek verdient, valt echter buiten de opzet van dit artikel.

Tegelijkertijd ontstond in deze jaren bij de bovenlaag in toenemende mate verzet en weerzin tegenover de sociaal-politieke eisen van de arbeiders. Het argument dat Floralia-tentoonstellingen een middel zouden kunnen zijn om de maatschappelijke onrust tegen te gaan zal hen niet meer aangesproken hebben. De liberale stroming, waarin een initiatief als Floralia wortelde, verdween in de steden geleidelijk van het politieke toneel. Daarmee ontviel aan de ijveraars voor Floralia goeddeels hun maatschappelijke achterban. Zij kwamen geïsoleerd te staan en moesten hun streven opgeven. Hoewel de opkomende confessionele groepen op velerlei gebied organisaties en verenigingen van eigen kleur in het leven riepen schijnen zij voor zoiets als de bloemententoonstellingen weinig belangstelling gehad te hebben gehad²¹. Hun verzet tegen een streven uit ‘neutrale’ hoek was blijkbaar te groot.

Gedetailleerd plaatselijk onderzoek zal kunnen uitwijzen in hoeverre de hier geuite veronderstellingen adequaat zijn. Verschillen in plaatselijke sociale en politieke omstandigheden kunnen waarschijnlijk eveneens verklaren waarom Floralia in sommige, met name kleinere, plaatsen ook na de eeuwwisseling kon blijven bestaan.

Summary

Through flowers to civilisation. Floralia-exhibitions in the Netherlands, 1871-c.1900

In the Netherlands from the 1870s onwards special exhibitions were held of plants and flowers grown by the working class. These shows were organised by so-called Floralia-societies, made up of members of the upper class. In

spring cuttings could be obtained from them at low prices. At the exhibitions, held in August or September, the owners of the best grown plants were rewarded with prizes in money or kind. The Floralia-societies saw the growing of plants and flowers as a means of raising the moral character of the working class, in particular of improving their sense of orderliness, carefulness, and perseverance, of tying the men to their homes and families and of keeping them from visiting taverns and participating in popular recreations. In this way the societies also hoped to lure the workers away from the influences of socialism. The flower-shows met with great success. At the turn of the century, however, in the larger cities interest among the workers dwindled. Membership of the societies also dropped. In smaller towns and in villages Floralia-societies continued to exist and were even founded well into the 20th century. Following some views of the Swedish ethnologist Orvar Löfgren the author holds the organisation of these flower-exhibitions to be a defensive cultural reaction to social and economic changes generated in the 1850s and 1860s.

Noten

* Voor hun commentaar op een eerdere versie van dit artikel dank ik C.A. Davids, W.Th.M. Frijhoff en H. te Velde.

1. L. Mulder, *Onze Floralia's*. [= Het Vaderland 17-9-1885], 3.
2. De eerste publikatie in het kader van dit project, *Den kultiverade människan*. Lund 1979, geschreven door Löfgren en J. Frykman, is helaas niet vertaald. Zie voor een samenvatting, *Volkskundig Bulletin* 7 (1981) 207-208.
3. O. Löfgren, *Der Familienmensch. Einige Aspekte über die Entwicklung der bürgerlichen Familie im Schweden des 19. Jahrhunderts*, Hessische Blätter für Volks- und Kulturforschung 13 (1982) 30-45 (41). Zie ook zijn *On the anatomy of culture*, *Ethnologia Europaea* 12 (1981) 26-46 (36); *The sweetness of home. Class, culture and family life in Sweden*, *Ethnologia Europaea* 14 (1984) 44-64 (49-51); *Freizeit und Großstadtleben. Kulturelle Konfrontation im 19. und 20. Jahrhundert*. In: *Großstadt. Aspekte empirischer Kulturforschung*. Hrsg. v. Th. Kohlmann und H. Bausinger. Berlin 1985, 87-102 (97); *Wish you were here! Holiday images and picture postcards*, *Ethnologia Scandinavica* 1985, 90-107 (92).
4. O. Löfgren, *Der Familienmensch*, 43; Vgl. idem, *On the anatomy of culture*, 36, 38, 41.
5. O. Löfgren, *Freizeit und Großstadtleben*, 94, 92.
6. O. Löfgren, *Our friends in nature: class and animal symbolism*, *Ethnos* 50 (1985) 184-213 (200-202); idem, *Natur, Tiere, Moral. Zur Entwicklung der bürgerlichen Naturauffassung*. In: U. Jeggel e.a. (Hrsg.), *Volkskultur in der Moderne. Probleme und Perspektiven empirischer Kulturforschung*. Reinbek bei Hamburg 1986, 122-144 (137-139, 142-143).
7. Ze worden, als activiteit van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, kort vermeld in A.C.J. de Vrankrijker, *Volksontwikkeling. Geschiedenis en problemen van het sociaal-culturele werk in Nederland*. Assen 1962, 109, en in W.W. Mijnhardt en A.J. Wichers (red.), *Om het algemeen volksgeluk. Twee eeuwen particulier initiatief 1784-1984*. Edam 1984, 73, 175 en 186. Voor zover mij bekend geven K. Vermeeren in *Eindhoven toen Eindhoven nog Eindhoven was*. Den Haag 1977, 75-79 en B. Altena, *Workers' movement and culture at Flushing, 1875-1928: a cycle?* In: L. Heerma van Voss en F. van Holthoorn (eds.), *Working class and popular culture*. Papers presented to the fifth British-Dutch Conference on labour history, Leiden 1986. Amsterdam 1988, 78, nog de meest uitvoerige behandeling van de Floralia-tentoonstellingen. Verder komen ze ter sprake in J.J.M. Franssen, *De Bossche arbeider in zijn*

werk- en leefmilieu in de tweede helft van de negentiende eeuw. 2e Stuk. Tilburg 1976, 488-489, 456, in M.P. de Bruin, *Kijken om te leren zien. Zeeuwse tentoonstellingen 1870-1913*, Zeeuws Tijdschrift 26 (1976) 29-38, p. 35, en in G. Wildenbeest, *Van Quanselbier naar oranje-bitter. Over de ontwikkeling van publieke feesten in de Achterhoek*, Sociologisch Tijdschrift 13 (1986) 49-82 (57).

8. Vgl., K. Thomas, *Man and the natural world. Changing attitudes in England 1500-1800*. London 1983, 223; B. Seaton, *Considering the lilies: Ruskin's 'Proserpina' and other Victorian flower books*, Victorian Studies 28 (1984-85) 255-288 (281 n. 38).

9. Sempervirens 1 (1872) 304.

10. Vgl. Sempervirens 2 (1873) 116, 288, 3 (1874) 356. P. Hofstede de Groot wees er later op dat dergelijke bloemententoonstellingen al sinds 1863 georganiseerd werden door een vereniging in Bloomsbury, *De Tijdspiegel*, 1878, II, 65.

11. M.A. Perk, *Herinneringen aan personen en feiten*. Leiden 1913, 114-115. Perk had deze naam gekozen "naar de te Rome ter eere der Bloemengodin Flora gevierde feesten", M.A. Perk, *Floralia*, Volksalmanak Nut 1881, 116.

12. Arnheemsche Crt. 15-9-1879.

13. GA Amsterdam (voortaan GAA), PA 211, inv.nr. 1145, Handelingen Algemeene Vergadering 1879, 25.

14. M.A. Perk, Volksalmanak Nut 1881, 116.

15. Vgl. Sieboldia 2 (1876) 291, Goesche Crt. 18-6-1878.

16. In Leiden werden tentoonstellingen gehouden in 1874-1876, 1879 en 1881, in Delft van 1875 tot en met 1880 en in Arnhem van 1876 tot en met 1884.

17. De laatste tentoonstelling in Amsterdam werd waarschijnlijk in 1906 gehouden. In Rotterdam werd de vereniging *Floralia* ontbonden in 1901. In Leeuwarden werd de afdeling *Floralia* in 1909 opgeheven.

18. De *Floralia's* in Groningen en Dordrecht werden opgeheven in 1891, in Assen in 1897, in Tholen waarschijnlijk in 1905, in Sneek in 1901 of 1902 en in Goes in 1896.

19. Door de vereniging *Uit het Volk - Voor het Volk* werd in Middelburg in 1931 de laatste tentoonstelling georganiseerd. In 1937 werd in Winterswijk de afdeling *Floralia* opgeheven en in Aalten werd in 1978 het honderdjarig bestaan van *Floralia* gevierd. Ik dank drs. H. de Beukelaar te Aalten voor deze mededeling.

20. GAA, L 2.07.04, Verslag over 1874/75, 8.

21. Algemeen Handelsblad 12-8-1874.

22. Provinciale Groninger Crt. 28-8-1877. Ook de bestuursleden van de *Floralia's* waren doorgaans "slechts leeken in het vak", GAA, L 2.07.04, Vijfde Jaarverslag (1878/79), 10.

23. GAA, L 2.07.04, Verslag over 1875/76, 9 (M.A. Perk).

24. Algemeen Handelsblad 26-8-1879, vgl. Prov. Groninger Crt. 9-9-1879.

25. GAA, L 2.07.04, Tiende Jaarverslag (1882/83), 9. In Assen liet dr. H.U. Meijboom zich in dezelfde geest uit: "het karakter der personen die de planten verzorgen, wordt geleid in een goede richting", Prov. Drentsche en Asser Crt. 7-9-1886.

26. GAA, L 2.07.04, Elfde jaarverslag (1883/84), 5.

27. Men ging zelfs zo ver dat de deelname aan *Floralia* boven het toeven in de natuur werd gesteld. "Doch hoe schoon en heerlijk het is zich te kunnen bewegen te midden der bloeiende natuur, het is niet te vergelijken met het genot dat het zelf kweeken van planten ons verschafft", GAA, L 2.07.03, circulaire van februari 1887.

28. In Tholen zei ds. C.E. Crull: "Men heeft mij wel eens gevraagd of het wel strookte met de roeping en de waardigheid van een predikant om zich aan het hoofd te stellen van een zoodanige vereeniging. Ik antwoordde hierop met de vraag of het niet de roeping der predikanten is, het schoonheidsgevoel te helpen ontwikkelen en of het schoone niet tot het ware en het ware weder tot het goede leidt", Ierseksche en Thoosche Crt. 15-9-1883.

29. GAA, L 2.07.04, Elfde Jaarverslag (1883/84) 5.

30. "In dat opkweken van het stekje zoo teeder en gevoelig, in dat verzorgen, in dat beschermen ligt zooveel liefs. Geheel het huisgezin neemt deel aan den arbeid"; GAA, L 2.07.04, Tiende Jaarverslag (1882/83) 5-6.

31. "Het tehuis vriendelijker, behagelijker te maken, dit poogt Floralia dan ook in de eerste plaats! (...) Hoe kan een kind, groot gebracht in een krot, opgroeien tot mensch in de goede beteekenis, tot een sieraad van de maatschappij? Of is het niet veeleer waarschijnlijk dat het, eenmaal volwassen, de wereld binnentreedt met een onverschilligheid, met gevoelens van wrok en haat?"; meende voorzitter P.R. Mees van de Rotterdamse Floralia, GA Rotterdam (voortaan GAR), arch. Floralia inv.nr. 6, Zeventiende Jaarlijksch Verslag (1892) 8.

32. "Welk een sieraad zijn de planten niet, vooral voor de schamele woningen der achterbuurten, waar zoozeer behoefte aan eenige opulstering bestaat"; GAA, L 2.07.03, circulaire februari 1887. In Rotterdam wilde Floralia "bloemen brengen in de bedompte vertrekken der armen; de frissche geuren der lieve natuur overbrengen in de nauwe, vunzige stegen der dichtbevolkte wijken"; Nieuwe Rotterdamsche Crt. 12-9-1875.

33. "Waar bloemen en planten huisgenooten worden, (...) daar zullen licht en lucht, die levensvoorwaarden der bloemen, allengs ook levensbehoeften harer verzorgers worden"; Het Vaderland 4-9-1879.

34. "Wanneer de man ziet dat zijne vrouw de planten en bloemen kweekt en verzorgt, die zijne kamer opvrolijken en vriendelijker, gezelliger maken, dan blijft hij gaarne in den vrijen tijd thuis en zoekt de plaats niet op, waar de vijand van het huiselijk leven de eerste rol speelt" (burgemeester Jolles van Assen), Prov. Drentsche en Asser Crt. 17-9-1879. In Delft stelde mr. A. Kerdijsk in zijn toespraak bij de prijsuitreiking "het edele, beschaafde genot hetwelk een volksfeest als dat van Floralia bood" tegenover "het ruwe, onbesuisde, zogenaamde vermaak als waarvan onze stad den vorigen Zondag, bij gelegenheid der kermis getuige was"; Delftsche Crt. 12-9-1877.

35. "Velen willen de volksvermaken veredelen en verbeteren. Gemakkelijk gaat dat nog niet. Een der grootste bezwaren is, dat de volksvermaken, die men voor den werkenden stand gereed maakt, dezen veelal niet vermaken. Onverklaarbaar is dit in geen deele. In den regel vermaakt niemand zich beter dan met uitspanningen, die hij zich zelven gekozen heeft en de met de beste bedoelingen voor den werkman gereed gemaakte volksvermaken hebben wel eens dit gebrek, dat zij boven zijn gedachtenkring verheven zijn, dat de organen, die hem in staat zouden stellen, om het aangeboden te genieten, niet voldoende bij hem ontwikkeld zijn"; Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad 20-9-1877. Bij het aanmoedigen van het kweken van planten was dit niet het geval. "Daartoe wil men gebruik maken van een aanleg, welken men bij dien (arbeidenden) stand meent opgemerkt te hebben"; GA Utrecht, Bibliotheek nr. 6411*, circulaire Floralia van februari 1876.

36. Arnheemsche Crt. 18-9-1882. Volgens H. Witte in Leiden was "zulk een bloemenfeest, geheel voor het volk bestemd, waarbij zoo min aan amusemen ten een te ruime plaats werd gegund, als schroomvallig aan het vermijden van al wat tot vrolijkheid stemt wordt vastgehouden"; Sieboldia 2 (1876) 287.

37. M.A. Perk, *Herinneringen aan personen en feiten*. Leiden 1913, p. 115. Wegens het aftreden van Mac-Mahon kon het geschrift niet aan hem overhandigd worden. Een copie bevindt zich in de UB van de UvA.

38. "On était (...) poussé par un autre motif. (...) on savait que si la crainte empêché de faire face au mouvement socialiste, l'abîme entre celui qui possède et celui qui n'a rien demeure béant. (...) Dès lors, on estima que c'était un devoir sacré de se faire des amis des hommes du peuple, de s'attacher l'artisan bien pensant et honnête homme. Et l'on se flatta d'y réussir en lui faisant voir qu'on a l'oeil ouvert sur ses véritables intérêts (...) et de le prémunir ainsi contre les influences perverses et dangereuses, contre les séductions des malveillants et des aventuriers. On résolut par conséquent de l'aider autant que possible à satisfaire son besoin de récréation et de développement, en lui indiquant la meilleure marche à suivre dans ce but"; 8-10.

39. Arnheemsche Crt. 9-9-1878.

40. Leeuwarder Crt. 3-9-1876.

41. In Middelburg zei in 1885 het bestuurslid van Uit het Volk – Voor het Volk J.L. van der Pauwert: "het valt toch niet te ontkennen, dat zich aan den maatschappelijken hemel donkere wolken vertoonen en er een wind door Europa waait, die alleen door samenwerking van alle weldenkenden bezworen kan worden. (...) Gelukkig zij die nog hart gevoelen tot bloemenkweek; die de storm nog niet raakt"; Middelburgsche Crt. 10-9-1885. In Eindhoven stelde de

krant vast "dat in werkende klasse der samenleving het gevoel voor 't schoone nog geen plaats heeft gemaakt voor de ondeugden, die elders onrustbarend voortwoekeren", Meerijsche Crt. 14-9-1887.

42. GAA, L 2.07.04, Verslag over 1875/76, 9 (M.A. Perk).

43. Vgl. P.R.D. Stokvis, *Nederlandse sociale verhoudingen tegen 1850*. Tijdschrift voor sociale geschiedenis 4 (1978) 70-86 (73).

44. Vgl. "de tentoonstelling van bloemen en planten, gekweekt door den arbeidersstand of liever door de kleine burgerij in 't algemeen", *Algemeen Handelsblad* 29-8-1875. In Leiden wees ds. Rümke in zijn openingstoespraak er op "van hoeveel beteekenis eene tentoonstelling van bloemen en planten door den werkenden stand gekweekt voor onze volksklasse is", *Sieboldia* 1 (1875) 277.

45. *Sieboldia* 1 (1875) 317 n. 1.

46. *Prov. Groninger Crt.* 9-9-1879. In Delft wees mr. A. Kerdijk er op "hoe krachtig het opkweken en met zorg en liefde verpleegen van bloemen kon medewerken tot beschaving van het 'volk', onder welke benaming hij niet slechts een deel der maatschappij wenschte aan te duiden, maar *allen*, zoowel rijken en aanzienlijken als armen en nederigen", *Delftsche Crt.* 12-9-1877.

47. "Slechts zeer enkele vervoegden zich bij ons, wien wij onder het oog moesten brengen, dat wat wij bedoelden voor hen niet geschikt was, en die dan ook maar een enkele opheldering noodig hadden om zich terug te trekken", *GA Groningen, arch. Floralia, inv. nr. 5*, Verslag over 1877, 1.

48. "In de grootere steden is het al zeer moeielijk om, op het uiterlijk af, te bepalen of de aanvrager wel de persoon is voor wien Floralia werkt", *S.Sr. Coronel, Vragen des Tijds* 1877, I, 284.

49. "De Bloemengodin had haar huisaltaar tot nog toe schier alleen in de woningen der aanzienlijken. Voor den derden en vierden stand was ze nagenoeg een vreemdelinge. En toch, daar moet bovenal haar vereering een aantal van heugelijke gevolgen hebben. ... Bloemen in 't woonvertrek van den werkman!", *GAA, L 2.07.04, Achtste Jaarverslag (1880/81) p. 8*. Perk streefde naar "l'ennoblissement moral sinon de la lie du peuple sur laquelle il est énormément difficile d'exercer quelque influence, du moins du quatrième état, de la classe ouvrière, de cette innombrable quantité d'employés subalternes, de petits boutiquiers, de journaliers, de petits patrons et de domestiques", *Les délasséments* [enz.], 8. In Assen zag de leraar aan de H.B.S., Braks, de doelgroep in zijn toespraak bij de prijsuitreiking als "de kleine burgerij, de derde stand", *Prov. Drentsche en Asser Crt.* 23-8-1881.

50. "Geheel kosteloos zult gij ze niet eens willen hebben. Al betaalt gij slechts een paar centen, dan kunt gij zeggen: 'die plant is mijn eigendom', en gij zult er nog meer prijs op stellen en haar des te beter verzorgen", *Goesche Crt.* 5-12-1876.

51. "Hoewel velen zelfs schamel gekleed scheen de geldelijke tegemoetkoning die zij later voor de plantjes zouden betalen hebben geen bezwaar te zijn", *GA Leiden, arch. Nut, inv. nr. 60, Notulenboek (voortaan Nb.)*, aantekening van 5/6-2-1874.

52. *S.Sr. Coronel, Middelburg voorheen en thans*. Middelburg 1859, 226. Ik dank deze verwijzing aan dr. J. Lenders.

53. In Assen werd er op gewezen "dat de afnemers van de planten in den regel weinig ingenomen zijn met verandering in de soorten om reden ze daarmede niet zoo goed bekend zijn", *RAD, arch. Floralia, inv.nr. 3, Nb.*, verg. van 8-2-1894. Vgl., "de door 't volk geliefde lichte maandrozen", *GAA, L 2.07.04, Vijfde Jaarverslag (1878/79)*, 9; "fuchsia's, zeker een der liefste gunstelingen van het volk", *H. Witte in Sieboldia* 2 (1876) 287.

54. Vgl. "Geraniums en Fuchsia's, (...) meerendeels van de gemeenste soorten", *Leidsch Dagblad* 31-8-1874.

55. "Men heeft hier met een bijzonder slag van menschen te doen, bij wie bovendien aanvankelijk altijd een weinig wantrouwen heerscht – och mochten ze daartoe geen reden hebben! – dat 't niet alles zuivere menschlievendheid is, maar er wel wat eigenbelang onder schuilt, of een streven der meer gegoeden om zich zelf te amuseeren en den werkman er moeite voor te laten doen. Die meening laten ze niet spoedig los, die zal moeten slijten ...", *H. Witte in Sempervirens* 3 (1874) p. 283.

56. *S.Sr. Coronel, Vragen des Tijds* 1877, I, 284, 285. In de verschillende notulenboeken ben ik een dergelijke discussie over het huisbezoek niet tegengekomen.

57. In Amsterdam noemde men het in artikel 9 van de huishoudelijke wet geregeld huisbezoek een "minder aangename verplichting", GAA, L 2.07.04, Vijfde jaarverslag (1878/79) 4.
58. "Wel bleek dat enkelen hun potten bij anderen, vrienden of bloedverwanten, gebracht hadden", GAA, L 2.07.04, Verslag over 1876/77, 9.
59. "Wel werd hier en daar eens gefluisterd dat niet allen zelf hunne planten kweekten", GA Middelburg, arch. Uit het Volk – Voor het Volk, inv. nr. 2, Zeventiende Verslag (1882) 6.
60. In Rotterdam werden deze planten gebrandmerkt met een rode vlag of een bordje met de woorden "poging tot misleiding", Sieboldia 2 (1876) 291. "Zodoende raakt, plat weg gezegd, de aardigheid er af" (dr. Hartogh Heijs van Zouteveen), Prov. Drentsche en Asser Crt. 29-8-1882.
61. GAR, arch. Floralia, inv. nr. 1, Nb., verg. van 22-10-1875.
62. Meer dan 4000 planten in Amsterdam en Rotterdam, tussen de 1500 en 3000 in Arnhem, Assen, Groningen, Leeuwarden en Middelburg, en 1000 of minder in Aalten, Goes, Den Haag, Leiden, Sneek, Tholen en Winterswijk.
63. In Sneek wees iemand er op "dat altijd weer dezelfde kweekers terug keeren, vooral die een prijs hebben behaald, terwijl het doel, om ook nieuwe kweekers te trekken, niet wordt bereikt". En in Amsterdam viel het op "dat er families in onze stad zijn, die jaar in jaar uit op de Floralia-tentoonstelling inzenden en elk jaar ook een prijs erlangen", resp. GA Sneek, NA nr. 2292, Nb., alg. verg. van 8-2-1900 en Algemeen Handelsblad 23-8-1888. Vgl. de omschrijvingen "oude klantjes", "habitués" en "de trouwe bondgenooten uit het Amsterdamsche volkje", GAA, L 2.07.04, resp. Vijfde Verslag (1878/79) 3, Verslag over 1888/89, 3, Verslag over 1896/97, 5. "Het merendeel der kweekers van dit jaar zijn de vaste afnemers der afdeeling geworden", GA Leeuwarden, Jaarverslag Volksbijeenkomsten 1878/79, 22.
64. GAA, L 2.07.04, Verslag over 1877/78, 5-6. Men weet dit verschijnsel aan het afschaffen van de zeer in de smaak gevallen kinderfeesten (zie hierna). Ook in Utrecht en Leeuwarden vond men dit "recht jammer" en "zeer onaangenaam", Sempervirens 7 (1878) 350 en GA Leeuwarden, Jaarverslag Volksbijeenkomsten 1894/95, 12. In Groningen ergerde voorzitter van Gilse zich aan "de lauwhoed en de flauwhoed van hen, die zich de moeite niet willen getroosten om hunne planten ter tentoonstelling te brengen", Prov. Groninger Crt. 14-9-1880.
65. GAA, L 2.07.04, Verslag over 1896/97, 3.
66. Sempervirens 7 (1878) 350 (Floralia in Utrecht). "Vraagt gij naar de oorzaken daarvan, dan moeten wij op dien vraag het antwoord schuldig blijven", GA Groningen, arch. Floralia, inv. nr. 5, Verslag over 1880, 4. In Leiden vroeg de voorzitter van de Floralia-commissie zich af: "Wat was daarvan de oorzaak?". En hij moest bekennen dat de commissie niet wist "hoe het met de ontwikkeling der zaak in het algemeen staat", Leidsche Crt. 27-8-1878.
67. "Men mag dit een geschikt tijdstip noemen, ofschoon het voor in huis gekweekte planten in den regel wel wat laat is, om bloeiende planten te leveren", S.Sr. Coronel, Vragen des Tijds 1877, I, 285.
68. In Rotterdam had een bestuurslid kritiek op "het te zeer officieele van de opening, waarbij niet genoeg rekening wordt gehouden met de belangen van de arbeidende klassen", GAR, arch. Floralia, inv. nr. 1, Nb., verg. van 20-1-1877. En in Leiden liet men geen betalend publiek toe bij de opening, "wijl anders allicht het vermoeden ingang vindt dat het eigenlijk tot een feest voor meer gegoeden wordt gemaakt", Sieboldia 2 (1876) 285.
69. Sieboldia 1 (1875) 317 n. 1.
70. M.A. Perk, Volksalmanak Nut 1881, 109.
71. RAD, arch. Floralia, inv.nr. 9, circulaire 6-8-1894.
72. Sieboldia 1 (1875) 317 n. 1.
73. GAA, L 2.07.04, Twaalfde Jaarverslag (1884/85) 3.
74. Op de tentoonstelling in Hillegom waren er talrijke "inzendingen ter verzierung. Wel een bewijs dat deze tentoonstelling ook in den smaak der meergegoeden is gevallen", Sieboldia 6 (1880) 100. In Arnhem kreeg de vereniging behalve van bloemisten de "welwillende medewerking van eigenaren van buitenplaatsen, en van verschillende industriëlen", Arnhemsche Crt. 15-9-1877.

75. Het Vaderland 4-9-1879, 20/21-9-1885; GA Dordrecht, bibliotheek nr. 474, Vraagstuk Nut 1883/84, 12, 1887/88, 14; GA Sneek, NA nr. 2292, Nb., aantekening van 6-9-1885, augustus 1888.
76. "En dat laat zich verklaren, omdat daar zooveel gelegenheid is om uit te gaan, dat het groote publiek zich om zulk eene tentoonstelling niet veel bekommert", Vragen des Tijds 1877, I, 293.
77. GA Middelburg, arch. Uit het Volk – Voor het Volk, inv. nr. 2, Zesentwintigste Verslag (1891) 4.
78. Resp. Prov. Groninger Crt. 3-9-1889 en GAM, arch. Uit het Volk – Voor het Volk, inv. nr. 2, Veertiende Verslag (1879) 3.
79. In 1880 hield b.v. dr. Jan ten Brink in Den Haag "een boeiende en voor deze gelegenheid passende toespraak" over de rol "door de bloemen in de geschiedenis en literatuur vervuld", Het Vaderland 31-8-1880.
80. Toespraak van ds. Van Gilse, Prov. Groninger Crt. 28-8-1877.
81. "De uitspraak [van de jury] is in een geval als dit van veel grooter beteekenis dan hij wel schijnt, en hier moet inzonderheid erop gelet worden met welke menschen men de doen heeft; immers er zijn erbij voor wie een bekrooning als deze van ongelooftelijke waarde is", Semper-virens 3 (1874) 284.
82. In 1874 verliep de prijsuitreiking in Amsterdam in een sfeer van "gulle vrolijkheid" en ook later vond men het "een schoon gezicht (...) toen een bekrond vader of moeder vergezeld van hun jongste kindje (dat maar eenvoudig op de bestuurstafel werd geplaatst) hun prijsje (...) in ontvangst kwamen nemen; 't was dan ook om het zoo maar eens te zeggen, 'een recht gezellige huisselijke partij'", Algemeen Handelsblad 12-8-1874 en GAA, L 2.07.04, Vijftiende Jaarverslag (1887/88) 12. "Toen de jongste der bekrondden, een knaap van 5 of 6 jaar, door den voorzitter omhoog getild en aan 't publiek vertoond werd, klonk uit aller naam een luid gejuich", ibid. Twaalfde Jaarverslag (1884/85) 6. Ook in Leiden gaf de prijsuitreiking in 1874 "een zeer eigenaardig en schoon schouwspel" te zien: "de verschillende rangen der maatschappij, zoowel den werkman met zijne familie als de meer gegoede met zijne dames, zag men hier vertegenwoordigd", Leidsch Dagblad 2-9-1874.
83. GA Middelburg, arch. Uit het Volk – Voor het Volk, inv. nr. 2, Negenentwintigste Jaarverslag (1894) 5.
84. Dat bijvoorbeeld de sergeant Wiland, wiens dankwoord "ferm" was geweest, ook "naar het hart van allen gesproken had, bewees het luid gejuich der menigte, toen onze Voorzitter namens het Bestuur hem de hand drukte", GAA, L 2.07.04, Elfde Jaarverslag (1883/84) 7. Na de prijsuitreiking in Middelburg "vereinigden zich de bekrondden rond de tafel waar het bestuur der vereniging gezeten was. Een hunner, F.C.M. Boenders, hield namens zijne medebekroonden een flinke toespraak, waarin hij hulde bracht aan het bestuur voor hetgeen het ten behoeve van den arbeidenden stand heeft gedaan en warme erkentelijkheid daarvoor uitsprak", Middelburgsche Crt. 3-9-1875. Zie voor soortgelijke toespraken: GA Middelburg, arch. Uit het Volk – Voor het Volk, inv. nr. 2, Achttiende Verslag (1883), 6, Amsterdamsche Crt. 2-9-1875, Het Vaderland 18-9-1877, 31-8-1880, Goesche Crt. 15-9-1894.
85. "Eenige bekrondden (...) brachten hulde aan onze bemoeiingen en aan de belangstelling die wij toonden in hun geluk. Wel een bewijs, niet waar? dat onze werkzaamheden door het volk gewaardeerd worden!", GAA, L 2.07.04, Verslag over 1874/75, 16.
86. Uitbreider onderzoek in kranten of egodocumenten kan daarop misschien meer licht werpen. In Goes bleek in de jaren zeventig en tachtig het enthousiasme niet groot: "het publiek (ontvangt) hier de opwekking tot het bloemen kweeken al even opgewekt, als een aanbod om gehangen te worden", Volksblad 12-9-1883. Van de zijde van behoudende protestanten werd op de oprichting van Floralia in Middelburg gereageerd met de waarschuwing: "Wacht u voor het aankweken der ijdelheid", Goesche Crt. 24-11-1883.
87. GA Middelburg, arch. Uit het Volk – Voor het Volk, inv. nr. 2, Eenentwintigste Verslag (1886) 3. In Tholen kon men b.v. winnen: een "hanglamp, twee bloempotten, tabakspot, cigarenstandaard, luciferdragers", "karaf met twee glazen en twee bloemvazen, étui voor postpapier en enveloppes en koffiekkanplankje, theebusje en cigarettenstandaard, inktstel, 2 presentdoosjes, 2 portretlijstjes, 2 kannen, een weerhuisje", GA Tholen, arch. Floralia, inv. nr. 3, Nb., na verg. van 5-9-1884, van 30-8-1887. De prijzen in voorwerpen in andere plaatsen waren van gelijke aard.
88. RAD, arch. Floralia, inv. nr. 5, Jaarverslag 1893.

89. In Leeuwarden bijvoorbeeld werden in 1884 "in den vooravond (...) verscheidene degelijke stukken uitgevoerd, en later ging het meer den populaireren weg. De grote menigte kon zich dan dikwijls niet weerhouden, zich tot één koor te vormen en daarbij een kracht te ontwikkelen, die het orchest geheel overstemde", Leeuwarder Crt. 9-9-1884.

90. Delftsche Crt. 10-9-1876 en GAA, Programma 1891.

91. In *Manus de Snorder* verbrijzelt de hoofdpersoon "de jeneverflesch die hem en zijn gezin ongelukkig heeft gemaakt, wie weet of ook hij niet in de volgende jaren onder de inzenders van Floralia zal geteld worden", GAA, L 2.07.04, Vijftiende Jaarverslag (1887/88) 8.

92. "In de meeste orde en gepaste vroolijkheid bewogen zich de duizenden van allerlei rang en stand in den Prinsentuin. (...) Ieder beseftte, dat ware feestvreugde slechts door ordelijk samenzijn kan worden genoten", GA Leeuwarden, Jaarverslag Volksbijeekomsten 1878/79, 22.

93. GAA, L 2.07.04, Vijftiende Jaarverslag (1887/88) 10.

94. M.A. Perk, Volksalmanak Nut 1881, 115.

95. GAR, arch. Floralia, inv. nr. 6, Jaarverslag 1876, 11.

96. GAR, arch. Floralia, inv. nr. 6, Jaarverslag 1894/95, 4.

97. Men zag de bevordering van "volksontwikkeling en opwekking tot het schoone op allerlei gebied" als "zeer zeker een plicht die op ons meer gegoeden rust", GAA, L 2.07.04, Verslag over 1888/89, 2.

98. Leidsch Dagblad 31-8-1874.

99. In Amsterdam werd de tweede tentoonstellingsdag bezocht door "veel bezoekers van allerlei rang en stand", GAA, L 2.07.04, Vijftiende Jaarverslag (1887/88) p. 12. In het kleine Aalten werd de tentoonstelling "hoe langer hoe meer (...) een feest, waar de verschillende standen elkander ontmoeten", Winterswijkse Crt. 28-8-1888.

100. In 1889 werd in Amsterdam geklaagd over "de weinige belangstelling van de zijde der leden, donateurs en donatrices der vereeniging Floralia", GAA, L 2.07.04, Verslag over 1888/89, 10. In Rotterdam zag de secretaris van Floralia in de geringe belangstelling van zijn medebestuurders voor de tentoonstelling zelfs aanleiding om ontslag te nemen, GAR, arch. Floralia, inv. nr.1, Nb., verg. van 15-9-1888. In Eindhoven was "het getal belangstellenden uit de burgerij en de gegoede klasse (...) gering", Meierijsche Crt. 3-10-1894.

101. Coronel noemde deze goedkope dag "den eigenlijken volksdag", Vragen des Tijds 1877, I, 287.

102. GAR, arch. Floralia, inv. nr. 1, Nb., verg. van 17-9-1890, 17-7-1890, Vijftiende Jaarlijksch Verslag (1890) 8. In de volgende jaren werd de bestuursleden dan ook "op het hart gedrukt, hunnen familieleden, vrienden en kennissen" uit te nodigen de tentoonstelling te bezoeken, *ibid.* inv. nr. 4, circulaire van 27-8-1891 en 31-8-1892.

103. Algemeen Handelsblad 2-9-1878. Zie voor de vergelijkbare houding in Amsterdam tegenover de dierenbescherming, C.A. Davids, *De Amsterdamse dierenbeschermers en het Palingop-roer*. Ons Amsterdam 35 (1983) p. 122-127 (124).

104. Prov. Groninger Crt. 28-8-1878.

105. RAD, arch. Floralia, inv. nr. 3, Nb., verg. van 19-3-1886; GAR, arch. Floralia, inv. nr. 1, Nb., verg. van 22-4-1890; GA Sneek, NA nr. 2292, Nb., verg. van 19-1-1898.

106. GAR, arch. Floralia, inv. nr. 1, Nb., verg. van 20-9-1888.

107. W.Th.M. Frijhoff, *Cultuur, mentaliteit: illusies van elites?* Nijmegen 1984, 22.

108. GAA, L 2.07.04, Tiende Jaarverslag (1882-82) 5.

109. G., in Het Nederlandsche Tuinbouwblad 16 (1900) p. 335. Hij wees er overigens op dat in Doesburg en Naarden dat jaar voor het eerst een Floralia-tentoonstelling was gehouden. Ongeveer tegelijkertijd meende het hoofd van de hortus van de Utrechtse universiteit, afgaande op de brieven die hij ontving, dat er "tal van Floralia-vereenigingen in de lucht hangen", J.K. Budde, *Floralia-vereenigingen en handleiding tot het kweeken van Floralia-planten*. Utrecht 1901. 7. Omstreeks de eeuwwisseling kreeg Floralia een nieuwe impuls vanuit de drankbestrijding. Vóór 1915, en na 1890, werden tentoonstellingen georganiseerd door afdelingen van de Volksbond tegen drankmisbruik in Alblasserdam, Bergen, Breda, Deventer, Doetinchem, Domburg, Gorinchem, Hasselt, Heiloo, Kampen, Neede, Nijkerk, Oosterbeek, Purmerend,

Veenendaal, Voorburg, Voorschoten, Wildervank en Zaandam, A. van der Voort Azn., *De Volksbond tegen drankmisbruik van 1875-1915*. Utrecht 1915, 41.

110. Th. van Tijn, *Voorlopige notities over het ontstaan van het moderne klassebewustzijn in Nederland*. In: Economische ontwikkeling en sociale emancipatie. II. Samengesteld door P.A.M. Geurts en F.A.M. Messing. Den Haag 1977, 129-143 (137-141); J.L. van Zanden, *Economische groei in Nederland in de negentiende eeuw. Enkele nieuwe resultaten*, Economisch en Sociaal-Historisch Jaarboek 50 (1987) 51-76 (66).

111. De in de publiciteit naar buiten tredende ijveraars voor Floralia, zoals ds. Perk, S. Sr. Coronel, P.R. Mees, prof. B.H. Pekelharing, mr. A. Kerdijk, en dr. Hartog Heys van Zouteveen behoorden tot de progressief-liberalen. Zij streefden wel naar hervormingen, maar binnen de bestaande maatschappelijke ordening, vgl. J.A. Verdoorn, *Het gezondheidswezen te Amsterdam in de 19e eeuw*. Nijmegen 1981 [= Utrecht-Antwerpen 1965], 280-281; W.C. Mees, *Man van de daad. Mr. Marten Mees en de opkomst van Rotterdam*. Rotterdam 1946, 471; H. Nijenhuis, *Volksopvoeding tussen elite en massa. Een geschiedenis van de volwasseneducatie in Nederland*. Meppel-Amsterdam 1981, 29. H.J. Prakke, *Deining in Drenthe*. [enz.]. Assen 1951, 281-282.

112. M. Damen, *De 'Heimatauteurs'*. Portret van een sociale carrière in het keizerlijke Duitsland, Skript 4 (1982-1983) 235-243, 315 (235); J.J. Voskuil, *Geschiedenis van de volkskunde in Nederland. Portret van een discipline*, Volkskundig Bulletin 10 (1984) 50-63 (58).

113. C.A. Davids, *Aristocraten en juristen, financiers en feministen. Het beschavingsoffensief in Nederland vóór de Eerste Wereldoorlog*, Volkskundig Bulletin 13 (1987) 157-200 (165, 171, 192).

114. H.G. Snell, *Van de nood een deugd gemaakt. De huisvlijtbeweging op het Deense platteland*, Grafiet nr. 3 (1982-1983) 32-70 (55-56).

115. A. de Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid*, 52-53; vgl. J. Giele, *Arbeidersbestaan. Levenshouding en maatschappijbeeld van de arbeidende klasse in Nederland in het midden van de negentiende eeuw*, Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland 1976, 21-91 (57-66), en R. van Daalen, *Klaagbrieven en gemeentelijk ingrijpen. Amsterdam 1865-1920*. Amsterdam 1987, 51-52.

116. M.P. de Bruin veronderstelde al, dat het de bovenlaag van de arbeidersklasse was, die bereid en in staat was om positief te reageren op een initiatief als Floralia en niet de "eenvoudige arbeidersgezinnen", *Kijken om te leren zien. Zeeuwse tentoonstellingen 1870-1913*, Zeeuws Tijdschrift 26 (1976) p. 29-38 (35). In zijn studie over de 'labour aristocracy' in Edinburgh in de negentiende eeuw heeft R.Q. Gray deze hypothese getoetst door de sociale achtergrond na te gaan van onder andere de prijswinnaars van de aldaar in 1871 voor arbeiders gehouden 'flower show'. Hij vond inderdaad dat zij in meerderheid behoorden tot de laag bóven de ongeschoolde arbeiders, *The labour aristocracy in Victorian Edinburgh*. Oxford 1976, 106-108; vgl. idem, In: G. Crossick ed., *The lower middle class in Britain 1870-1914*. London 1977, 140. Het onderzoek van B. Altena naar de prijswinnaars van Floralia in Vlissingen wijst in dezelfde richting, B. Altena, *Workers' movement and culture at Flushing, 1875-1928: a cycle?* In: L. Heerma van Voss en F. van Holthoon (eds.), *Working class and popular culture*. Papers presented to the fifth British-Dutch Conference on labour history, Leiden 1986. Amsterdam 1988, 78.

117. Op een lezing in Goes zei de Rotterdamse socialist W.P.G. van Helsdingen: "Van particuliere zijde is wel eens iets gedaan om het lot van den werkmán te verzachten, maar dat zijn slechts huismiddeltjes. B.v. 'Floralia'. De werkmán kan een heel jaar turen op een plantje en is dat dan goed gegroeid, dan krijgt hij een rijksdaalder op een spaarbankboekje", *Goesche Crt.* 20-4-1889.

118. GA Sneek, NA nr. 2292, Nb., verg. van 26-1-1899.

119. J.J.M. Franssen, *De Bossche arbeider* [enz.]. Deel II. Tilburg 1976, 489.

120. Vgl. P.v.B., *Floralia-plantjes voor schoolkinderen*. Nederlandsche Tuinbouwmanak 10 (1908) 166-167.

121. In bv. de Pius-Almanak heb ik niet iets als een 'R.K.-Bloemenvereniging' gevonden.